
Roztrząsania i rozbiory

Kto nie boi się syntezy literatury wojennej? Uwagi o książce Sławomira Buryły

Andrzej Juchniewicz

TEKSTY DRUGIE 2023, NR 1, S. 244–251

DOI: 10.18318/td.2023.1.14 | ORCID: 0000-0001-7037-9907

Recenzja książki:
S. Buryła, *Wojna i okolice*,
Wydawnictwo IBL PAN,
Warszawa 2018.

Wydana w 2018 roku książka *Wojna i okolice* jest czwartą publikacją Sławomira Buryły¹, stanowiącą integralną część dużego projektu, który ma na celu zbadanie i opisanie literatury powstałej w latach 1939-1945 lub rekonstruującej tamten czas z dystansu². Na wstępie

- ¹ Zob. S. Buryła, *Tematy (nie)opisane*, Universitas, Kraków 2013; S. Buryła, *Wokół Zagłady. Szkice o literaturze Holokaustu*, Universitas, Kraków 2016; S. Buryła, *Rozrachunki z wojną*, IBL PAN, Warszawa 2017. W rejestrze książek autorstwa Buryły pomijam wszystkie napisane do 2013 roku, które koncentrowały się na twórczości konkretnych autorów (nawet jeśli pojawiały się w nich pierwsze wzmianki o konieczności gruntownego przebadania literatury wojennej, jak choćby w *Opisać Zagładę. Holokaust w twórczości Henryka Grynberga* z 2006 roku).
- ² Buryła w następujący sposób tłumaczy popularność czasu wojny w kryminałach retro: „Kryminał retro upodobał sobie pierwszą połowę dwudziestego stulecia, mówiąc dokładniej – epokę międzywojnia, okupację i czasy tużpowojenne. O ile powodów fascynacji latami 1918-1939 należy szukać w ich egzotyce, w wieloetnicznym świecie II Rzeczypospolitej, w nostalgii za dawnymi czasami, o tyle zainteresowanie latami 1939-1945 to zainteresowanie momentem moralnego zamętu. Warto w tym miejscu odnotować znaczącą różnicę w obrębie popkultury w podejściu do obrazu II wojny światowej. Kryminał

Andrzej Juchniewicz – doktorant literaturoznawstwa w Szkole Doktorskiej Uniwersytetu Śląskiego. Zajmuje się poezją polską drugiej połowy XX wieku, problematyką żydowską w literaturze polskiej oraz związkami wyobraźni z Zagładą. Obecnie bada narracje, w których krzyżują się losy zwierząt i ludzi w sytuacjach granicznych (podczas wojen i kataklizmów), a także archiwum i spuściznę literacką i plastyczną Erny Rosenstein. Współpracuje z „Nowymi Książkami”, „Śląskiem” i „Znakiem”. Publikował w „Narracjach o Zagładzie”, „Postscriptum Polonistycznym”, „Śląskich Studiach Polonistycznych”.

należy podkreślić, że badacz, będąc najwybitniejszym znawcą i edytorem literatury dotyczącej wojny i okupacji, konsekwentnie upomina się o publikacje o ambicjach przekrojowego ujęcia dotychczasowego dorobku autorek i autorów piszących o wojnie z perspektywy *post factum* i *hic et nunc*.

W kręgu jego zainteresowań wciąż szczególne miejsce zajmuje proza polska, jednak w *Wojnie i okolicach* analizuje również poezję koncentrującą się na legendzie Westerplatte³. Brak równowagi pomiędzy utworami prozatorskimi i poetyckimi poddawany interpretacji nie wpływa na doniosłość studium Buryły, ponieważ w jego autorskim projekcie najważniejszymi kryteriami są temat i czas powstania publikacji, a nie rodzaj literacki. W książce znalazło się siedem artykułów, które pierwotnie zostały opublikowane w tomach zbiorowych lub czasopismach humanistycznych, jednak na potrzeby tej edycji rozszerzono je i zmodyfikowano.

W swojej najnowszej książce Buryła dokonuje przeglądu tematów, których nie podjęto na gruncie polskiego literaturoznawstwa lub które opisano w sposób niezadowolający. Jego publikacja, pomyślana jako kolejne ogniwo cyklu, jest nieocenionym źródłem wiedzy dla młodych historyków literatury, ponieważ edytor pism Tadeusza Borowskiego w sposób precyzyjny formułuje w niej zadania badawcze, jakie należy podjąć w niedalekiej przyszłości. Jego wypowiedzi w zakresie doboru autorów zapoznanych i zapomnianych, a także problematyki ogniskującej się na szeroko pojętych „tematach wojennych”

retro (z niewielkimi wyjątkami) ukazuje realia wojenne w ich skomplikowaniu, kreując postaci i sytuacje trudne do jednoznacznej oceny moralnej. Istotna zaś część rodzimej popkultury obecnej dekady nastawiona jest na wzmocnienie jednolitego, heroiczno-martyrologicznego wzorca (widać to w filmografii, muzyce popularnej, graffiti, prozie i poezji czy modzie na koszulki patriotyczne)”; tegoż, *Wojna i okolice*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2018, s. 68. Lokalizację stron podają bezpośrednio po cytatach. Warto również dodać, że najcenniejszym źródłem wiedzy o czasie moralnej zapaści jest książka Marcina Zaremby *Wielka trwoga. Polska 1944–1947* (Znak / Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Kraków 2012), na którą w często w swoim wywodzie powołuje się Buryła.

- 3 W Polsce nie powstała jak dotąd synteza poświęcona poezji wojennej. W badaniach literaturoznawczych przywilejowany status mają studia przypadków. Zob. J. Szczęsna, *Poetyckie światy wojny. Studia o poezji polskiej po roku 1939*, Wydawnictwo Naukowe Silva Rerum, Poznań 2015. Poza tym w Polsce od lat dziewięćdziesiątych pojawiło się wiele opracowań poezji Zagłady i o Zagładzie. Zob. m.in. N. Gross, *Poeci i Szco. Obrazy Zagłady Żydów w poezji polskiej*, Offmax, Sosnowiec 1993; K. Kuczyńska-Koschany, *Vse poëty židy. Antytotalitarne gesty poetyckie i kreacyjne wobec Zagłady oraz innych doświadczeń granicznych*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2013; J. Kandziora, *Poeta w labiryncie historii. Studia o pisarskich rolach Jerzego Ficowskiego*, Fundacja Terytoria Książki, Gdańsk 2017; A. Jarzyna, *Poezja (wobec) Zagłady – ku nowym narracjom*, „Narracje o Zagładzie” 2019, nr 5.

formułowane są w sposób odbiegający od tonu apodyktycznego. Co prawda Buryła podkreśla, że ze względu na skłonność młodych badaczy do podejmowania problemów w formie *case studies* jesteśmy świadkami kryzysu syntezy w badaniach literatury wojennej, jednak powodów niedoboru publikacji o charakterze przekrojowym jest kilka. Wśród nich najważniejszy stanowi wiek badaczy, który wyklucza możliwość napisania satysfakcjonującej syntezy. Prace nad publikacjami o ambicjach syntetyzujących literaturę okupacyjną mogą podejmować tylko dojrzały literaturoznawcy, którzy mają szansę wykonać to zadanie w sposób zadowalający, lub zespoły badaczy.

Podstawowe zadania, jakie stawia przed sobą Buryła, to uchwycenie zmieniających się sposobów pisania o wojnie na przestrzeni lat, dostrzeżenie i zbadanie problemu atrakcyjności powojnia dla autorów kryminałów retro, wyszczególnienie nurtu prozy komplikującej obraz działań wojennych i podejścia mężczyzn do militarystyki⁴ (m.in. w *Drewnianym koniu* Kazimierza Brandysa, *Pamiętniku antybohatera* Kornela Filipowicza, *Bohaterze do wynajęcia* Tadeusza Kwiatkowskiego i *Butach* Jana Józefa Szczępańskiego), opisanie aporii w utopijnym projekcie zaprzestania działań wojennych w przyszłości. Być może najważniejszy postulat badacza stanowi demitologizacja wojny (na przykładzie wydarzeń na Westerplatte) jako sfery, w której nie ma miejsca na zwątpienie czy strach, a jedyną pożądaną postawą jest poświęcenie.

Mimo że *Wojna i okolice* ma charakter rekonesansowy i nie pretenduje do roli podstawowego kompendium wiedzy na temat literatury drugiej wojny światowej, należy docenić próby uporządkowania rozległego materiału analitycznego i wyznaczanie nowych obszarów badań. Z kolejnych książek Buryły wyłania się świeże spojrzenie na literaturę dotyczącą ostatniej wojny, należy jednak podkreślić celową fragmentaryczność publikacji, która, jak wszystkie poprzednie, stanowi swoiste „zaproszenie do tematu”⁵. Wynika ona z prostego faktu, że działalność Buryły, mająca charakter długofalowy, wiąże się nie tylko z koniecznością opracowania dotychczas przeczytanych utworów, lecz również z poszukiwaniami utworów zapomnianych, zdyskredytowanych

4 Na osobną uwagę zasługują utwory, w których pisarze rozliczają się z mitem bohaterstwa podczas powstania warszawskiego (m.in. *Pamiętnik z powstania warszawskiego* Mirona Białośzewskiego, *Kamienne niebo* Jerzego Krzysztonia, *Kwatera Bożych Pomyśleńców* Władysława Zambrzyckiego).

5 J. Sławiński, *Zaproszenie do tematu*, w: tegoż, *Teksty i teksty*, Wydawnictwo PEN, Warszawa 1990, s. 121-129.

lub po prostu artystycznie chybionych. Jak sam zaznacza w tekście *Od Autora*: „Tytuł *Wojna i okolice* mógłby scalać nie jedną monografię, ale wielotomowy cykl. Jego celem powinno być nowe – odnowicielskie – spojrzenie na literaturę czasów wojny i okupacji” (s. 7).

Mimo że, jak podkreśla badacz, literaturę okupacyjną, podobnie jak literaturę Zagłady, należałoby przeczytać pod kątem powracających obrazów, wątków i zagadnień, które mogą w przyszłości posłużyć jako hasła do słownika, to jednak sam konsekwentnie wybiera inny model porządkowania materiału. Opowiada się po stronie tradycyjnej monografii.

Za najwyraźniejszą realizację postulatu ukazywania utworu na tle wcześniejszych i późniejszych tradycji mówienia o doświadczeniu wojennym można uznać rozdział „*Prawdziwi*” mężczyźni. O prozie socrealizmu i jej kontynuatorach, w którym Buryła rekonstruuje model męskości wyłaniający się nie tylko z prozy doby socrealizmu, lecz również tej powstałej w latach 1956-1981. Podobną strategię, polegającą na śledzeniu zmian w porządku diachronicznym, zastosował w szkicu *Temat pogromów w wojennej i powojennej prozie polskiej (1939-2015). Rekonesans*⁶. Zawartość poszczególnych rozdziałów poddana została selekcji, jednak poza zarysowaniem możliwych ścieżek kolejnych badań Buryła hierarchizuje dokonania prozaików (za wzorcowe pod względem ukazania wojny uznaje pisarstwo Tadeusza Borowskiego i Tadeusza Różewicza)⁷.

Być może opinia o prekursorstwie książek wspomnianych autorów, prowokujących „do pogłębionych pytań o fundamenty europejskiej kultury” (powielana przez wielu innych badaczy wojny i Zagłady), wynika stąd, że twórczość obu szybko znalazła się w kanonie literatury polskiej. Co prawda, stworzyli oni model literatury o minionej wojnie, który można uznać za koronny (zarówno pod względem stylu, jak i niepoddanej retuszowi problematyki moralnej), jednak nie należy dezawuować starań innych prozaików. Warto wspomnieć, że Buryła jest autorem kilku szkiców mających charakter mikrologiczny (zamieścił je w drugiej części książki *Wokół Zagłady. Szkice o literaturze Holokaustu*), w których sonduje inne sposoby pisania o wojnie. Można więc przyjąć, że do podstawowych zadań literaturoznawców będzie należało zbadanie twórczości autorów znajdujących się na marginesie historii

6 Zob. również S. Buryła, *Marzec '68 – punkty sporne*, w: *Tożsamość po pogromie. Świadectwa i interpretacje*, red. A. Molisak, P. Czaplinski, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2019, s. 86-115.

7 Tezę tę postawił badacz w pierwszym rozdziale (*Początki prozy polskiej o Zagładzie. Tadeusz Różewicz i Tadeusz Borowski*) książki *Wokół Zagłady*.

literatury, ponieważ oni również pozostawili ślad po własnych zmaganiach z doświadczeniem okupacji niemieckiej w postaci opowiadań lub esejów (przykładem twórczości zapomnianej jest dorobek Mieczysława Romana Frenkla)⁸.

Biorąc pod uwagę ewolucję tematyczną książek Buryły, który płynnie przechodzi od literatury holokaustowej do szeroko pojętej literatury wojennej, warto dostrzec jeszcze jeden walor jego długofalowego projektu, a mianowicie osadzenie go w ramach „pamięci wielokierunkowej”⁹. Jakie konsekwencje ma odejście od śledzenia powidoków Zagłady w prozie polskiej? Książki literaturoznawcy niwelują sztuczny podział, według którego doświadczenia Polaków i Żydów powinny być rozpatrywane oddzielnie.

Istotne *novum* w jego badaniach wyznaczają *Rozrachunki z wojną*¹⁰, ponieważ to właśnie w nich uwaga badacza skierowana została na utwory, których tematem jest polskie doświadczenie wojny. Dzięki tej decyzji projekt Buryły nie tylko stał się różnorodny pod względem doboru autorów, lecz zaakcentował również konieczność prześledzenia i zanalizowania różnych perspektyw uczestników wojny (cywilów, więźniów łagrów, żołnierzy, kombatantów), włączając w to kryterium etniczne (poza utworami niedoszłych ofiar Zagłady i jej świadków należy zająć się również książkami niedoszłych ofiar narodowości polskiej). Pozwala to na tworzenie katalogu doświadczeń wojennych zróżnicowanych ze względu na płeć, wiek, wykształcenie, etnię, bliskość działań frontowych, a także dystans czasowy. Wszystkie te wyznaczniki pozwalają na pełniejsze poznanie realiów wojny i podważają tęzę o uniwersalnym doświadczeniu wojennym.

Publikacja Buryły jest przykładem refleksji literaturoznawczej opartej na wnikliwych kwerendach i badaniach. Można ją przeciwstawić projektom popularnonaukowym, w których wprawdzie o wojnie pisze się z innej (m.in. feministycznej) perspektywy, wnioski jednak okazują się niezadowalające,

8 Zob. M.R. Frenkel, *Marszruty i manowce półwiecza*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 1960; M.R. Frenkel, *To jest morderstwo*, wyd. 2, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 1960 (pierwsze wydanie ukazało się w 1959 roku).

9 M. Rothberg, *Pamięć wielokierunkowa. Pamiętanie Zagłady w epoce dekolonizacji*, przeł. K. Bojarska, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2015.

10 Zasadnicze przesunięcie widać wyraźnie w *Rozrachunkach z wojną*, których tytuł wskazuje na porzucenie podziału na żydowskie i polskie doświadczenie wojny, a także konieczność uwzględnienia stanowiska, jakie zajmowali autorzy „Współczesności” wobec wojny (doświadczyli jej jako dzieci), oraz mimowolnych uczestników ostatniej wojny – cywilów.

powierzchnowe¹¹. Badacz podkreśla, że dążność do przekrojowości w badaniach literatury wojennej nie powinna ograniczać innej, równie ważnej cechy współczesnego historyka literatury: otwartości na nowe metodologie. W ostatnich latach powstało kilka publikacji, które mają szansę zrewolucjonizować sposób czytania książek poświęconych drugiej wojnie światowej. Ich autorzy z finezją odkrywają „języki nowej wrażliwości” i klarownie ukazują bardziej skomplikowany obraz wojny, wykorzystując pojęcie metonimii¹², zestawiając losy ludzi, zwierząt¹³ i elementów postludzkich (kości, ości i resztek organicznych)¹⁴ jako aktantów oraz śladów odsyłających w sposób czytelny do niesprzyjających czasów drugiej wojny światowej, poszukując konwencjonalności, która nie dezawuuje tekstów traktujących o wojnie i Zagładzie¹⁵, pisząc o specyficznym odczuciu czasu, które polega na nakładaniu się na siebie przeszłości i terażniejszości¹⁶. Buryła postuluje konieczność wykorzystania najnowszych metodologii z obszaru *Holocaust and genocide studies, animal studies, affective studies, men's studies* a nawet *sound studies*. Ich zastosowanie nie tylko gwarantuje badawczą satysfakcję, lecz również pozwala na zmianę dotychczasowych przekonań na temat twórczości konkretnych autorów. Być może badawcza odwaga cechująca młodszych literaturoznawców, którzy reprezentują w Polsce obszar studiów nad Zagładą i drugą wojną światową (m.in. Beatę Przymuszałą, Martę Tomczok, Aleksandrę Ubertowską, Arkadiusza Morawca i Pawła Wolskiego), wynika z braku powiązań z badanymi doświadczeniami.

Co oczywiste, ważnym komponentem rzutującym na obraz wojny jest różnica generacyjna, a jeszcze bardziej to, czy czasy pogardy były częścią

-
- 11 Zob. A. Cudała, *Kobiety'44. Prawdziwe historie kobiet w powstańczej Warszawie*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2020.
 - 12 M. Cuber, *Metonimie Zagłady. O polskiej prozie lat 1987-2012*, WUŚ, Katowice 2013.
 - 13 P. Krupiński, „Dlaczego gęsi krzyczały?”. *Zwierzęta i Zagłada w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2016.
 - 14 A. Ubertowska, *Historie biotyczne. Pomiędzy estetyką a geotraumą*, Wydawnictwo IBL PAN, Warszawa 2020.
 - 15 P. Przymuszała, *Smugi Zagłady. Emocjonalne i konwencjonalne aspekty tekstów ofiar i ich dzieci*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016; B. Przymuszała, *Smugi Zagłady – książki przeoczone. Borwicz i inni*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2019.
 - 16 T. Mizerkiewicz, *Niewspółczesność. Doświadczenie temporalne w polskiej literaturze najnowszej*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2021.

biograficznego doświadczenia badacza, czy urodził się on znacznie później i zagadnienia te – choć wstrząsające – są mu znane jedynie ze źródeł. Nie chodzi o to, że ma on z tego tytułu mniej do powiedzenia na zajmujący go temat, lecz o trudne do zweryfikowania, ale przecież realne naznaczenie wojną w przypadku jego starszych kolegów (s. 31).

Niewątpliwym atutem *Wojny i okolic* (podobnie jak poprzednich syntez) jest próba stworzenia mapy problemów, a także katalogu nazwisk autorów dotąd pomijanych lub nieobecnych w książkach o ambicjach syntetyzujących dorobek pisarek i pisarzy pozostających w kręgu tematów okołowojeńnych.

Warto również zaznaczyć, że każda kolejna książka literaturoznawcy staje się bardziej inkluzywna pod względem tematyki (nieprzypadkowo w tytule najnowszej pojawiają się „okolice” pozwalające sądzić, że badania Buryły będą się koncentrować na słowniku topiki wojennej, kategorii męskości¹⁷, narodowym imaginariu związanym z obroną Westerplatte i skomplikowanej kwestii formułowanego wprost sprzeciwu wobec wojen w czasach nasilających się tendencji do rozwiązywania konfliktów przy użyciu przemocy¹⁸), a także zawiera coraz szerszy katalog osobowy autorów związanych z tematyką wojenną w literaturze.

Rozmach i długofalowość cechujące projekt Buryły pozwalają sądzić, że *Wojna i okolice* to tylko kolejny element syntezy rozpisanej na poszczególne publikacje. Strategia kompresji materiału i problemów badawczych umożliwia skupienie uwagi czytelnika na niedużych objętościowo esejach, niesie też jednak ryzyko powtórzeń. To mankament, który w żaden sposób nie podważa roli, jaką od kilku lat odgrywa w rodzimym literaturoznawstwie Buryła. Być może właśnie repetycja jest sposobem na ugruntowanie o wiele bardziej skomplikowanej wiedzy o przeszłości niż ukazana przez rodzimy przemysł filmowy i literacki w odmianie popularnej.

17 Zob. jego szkic *Męski faszyzm*, zamieszczony w publikacji *Wokół Zagłady*.

18 Kwestię powtarzalności ludobójstw i mechanizmów prowadzących do zorganizowanych masakr prześledził A. Morawiec w książce *Literatura polska wobec ludobójstwa. Rekonesans*, WUŁ, Łódź 2018. Zob. również W. Sofsky, *Traktat o przemocy*, przeł. M. Adamski, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1999.

Abstract

Andrzej Juchniewicz

UNIVERSITY OF SILESIA IN KATOWICE

Who Does Not Fear the Synthesis of War Literature? – Comments on Sławomir Buryła's Book

Recenzja: S. Buryła: *Wojna i okolice* (War and Vicinity), Institute of Literary Research, Polish Academy of Sciences, Warsaw 2018.

Keywords

Second World War, the postwar period, pogrom, utopia, masculinity